

Venemaa haridusministeerium kui müüt ja möödapääsmatus. Haridustemaatikast eestlaste 1864. ja 1881. aasta suurmärgukirjades

Väino Sirk

Mõlemat märgukirja on korduvalt publitseeritud ja nad kuuluvad ärkamisaja ideeajaloo tuntud dokumentide hulka. Siiski on tegemist ajaloolasi jätkuvalt kõnetavate tekstidega. Möödajate uurijad, eeskätt Hans Kruus ja Ea Jansen, on märgukirjade saamis- lugu ja tähendust omas ajas üsna põhjalikult valgustanud.¹ Ometi on nende konspiratiiv- selt koostatud pöördumiste autorite eesmär- kide, lootuste ja kartuste osas veel palju eba- selget. Süvendamist vajab ka märgukirjade võrdlev vaatlus. Käesolev kirjutis püüab anda mõningat lisa märgukirjades kooliharidust käsitlevate nappide ridade tõlgendamisele.

Omavalitsuslikud ja hariduslikud taotlused hakkasid eestlaste avalikku tegevust mõjutama üsna üheaegselt. See on mõistetav, sest valla administratsioon ja vallakool olid kesksed ava- liku sfääri elemendid kogukondlikus elus.

August Traadi järgi pärinesid esimesed eesti talupoegade nõudmised kommunaalse iseseisvuse järele 1850.–1860. aastate vahe- tuselt.² Eesti Aleksandrikooli mõte on aga kindlalt dokumenteeritav oktoobrist 1862. Jaanuaris 1863 saatsid kooli asutajad vastava palvekirja Liivimaa kubernerile, mida võib hinnata kui eestlaste esimest hariduspoliiti- list sammu kõrge riigiesindaja ees.³ Liikumise

algatajad, maaharitlased (Jaan Adamson, Hans Wühner jt.) ning ärksamad talumehed taotlesid algul vaid kohaliku aadli ja pastorete juhitud talurahvahariduse süsteemi täienda- mist ühe kihelkonnakoolist kõrgema eesti kooliga. Ehkki mööndi selle aja maakooli ajanõuetele mittevastavust, puudus järsult eitav toon ja domineeris rahupüüdlilik konst- ruktiivne lähenemine. Katseist arendada koostööd Pärnu-Viljandi kreisi maakooliva- litsusega tegid asutajad järelduse, et andes kooli selle asutuse alluvusse, ei saaks nad oma rahvuslikke eesmärke järgida.

Mitmed haritlaseleidi esindajad soovitasid loodav kool avada Venemaa haridusministeeriumi (Ministerstvo narodnogo prosveščeniija) süsteemis. Loodeti, et selle ministeeriumi alluvus „koolile enesele [– – –] kui ka kooli- õpetajatele enam õigusi ja vabadusi pakub“.⁴ H. Kruusi järgi kerkis kavatsus allutada Alek- sandrikool „otseselt haridusministeeriumile“ Tartus H. Wühneri, Jakob Hurda ja Gustav Blumbergi vahelisel nõupidamisel 1863. aasta novembris.⁵ Ideed võib pidada eestlaste ja saks- laste võrdsust taotlevaks (ka saksakeelsed koo- lid allusid haridusministeeriumile). Tegemist oli kohaliku elukorralduse suhtes väljakutsuva sammuga, kuid nõuet provintside talurahva-

¹ H. Kruus. Eesti talupoegade palvekirjade-aktsioonid 1860-ndail aastail. – Rmt.: H. Kruus. Eesti ajaloost XIX sajandi teisel poolel. 60–80-ndad aastad. Lühiuurimus. Eesti Riiklik Kirjastus, Tallinn, 1957, lk. 9–87; E. Jansen. Eesti seltside saadikute audiens Vene keisri juures 1881. aastal ja nende märgukiri kui katse osaleda „suures poliitikas“. – Acta Historica Tallinnensia 1997, 1, lk. 93–116.

² A. Traat. Vallareform Eestis 1866. aastal. – Eesti NSV TA Toimetised. Ühiskonnateadused 1968, nr. 1, lk. 15.

³ H. Kruus. Eesti Aleksandrikool. Noor-Eesti Kirjastus, Tartu, 1939, lk. 15, 18.

⁴ J. Hurt J. Kölerile 7.01.1864. – Eesti Kirjandus 1910, nr. 11, lk. 452.

⁵ H. Kruus. Eesti talupoegade palvekirjade-aktsioonid, lk. 75.

hariduse põhialuseid muuta ometi ei olnud.

Eesti radikaliseeruva hariduspoliitika peagi järgnenud murranguline passus oli kindlasti seotud Peterburi eesti ja läti soost kaasmaalastega ja impeeriumi hariduspoliitika kuvandiga. 9. novembril 1864 Tsarskoje Selos 24 Lõuna-Eesti kogukonna nimel keisrile esitatud palvekirjas (III osa, punkt 12) seisab: „Et külla kolide parrandamiseks ja kossutamiseks Rigivalitsus neid koggoni kolide Ministri-kohto omma hole alla võttaks, ka sooviksime vägga et nende kolides saaks ka vennekeelt õppetud, sest et se läbbi meil Eestlastel olleks kergem Venne kubernemangudega kaupa aiada ja muud asjad toimetada ja nekrudidel kergem väetenistust õppida ni kui tallopojal tööd ehk kohta otsida, kui sedda ommal maal ei leia.“⁶

Tekstis ei ole sõnaselgelt öeldud, et hariduse olukord oli halb, on kõneldud koolide „paremast edendamisest ja nende arvu suurendamisest“.⁷ Võimalik, et siin väljendus talupoegade pikaajaline õiguse otsimise kogemus, mille kohaselt baltisaksa võimukandjate peale kaebamine tõi ikka kaasa karistuse. Igal juhul oli tegemist rünnakuga Läänemere provintside põhikorra vastu. Pöördumise pedagoogiline sisu oli pealiskaudne, põhiprobleeme polnud osatud või tahetud esile tuua. Ei olnud vihjetki vajadusele juurutada loodusloo ja geograafia õpetamist talurahvakoolis. Palve alustada vene keele õpetamist oli ühtaegu nii eluvajadusest lähtuv ja rahvapärane kui ka taktikaliselt vajalik. Emakeelest oli koolialaseid taotlusi käsitlevas punktis täiesti mööda mindud. Ometi oli eesti keele õiguslik olukord märgukirja kultuuripoliitilises ideestikis keskne. Seal rõhutati eesti keele orjastatust sakslaste poolt

(poraboščen nemcami), kuid nõudmisi esitati ka valitsuse pädevusse kuuluvates küsimustes (ametiasutuste töökeel, tsensuuripoliitika).

1864. aasta suurmärgukirja administratiivne sisu hõlmas nõuet valdade ja vallakohutute vabastamiseks mõisnike järelevalve alt, s. o. talurahva õiguste laiendamist. Viimati nimetatud aspekt ilmnis ka seoses eesti keele ja kiriku probleemidega. Soovis anda koolid riigi „hoole alla“ väljendus positiivsete muutuste ootus, ent puudus püüe enesekehtestamisele võimusklaal. Usaldati riiki ja kooli juhtimine jäeti eestlaste emantsipatsiooni probleemistikust välja. Eriti väärib märkimist, et selgelt nõuti rahvale kaasaraäkimisvõimalusi luteri kiriku asjus, kuid mitte kooliküsimuses.

Haridust puudutavale punktile eelnevas (III osa, punkt 11) on pastoreid nimetatud rahva eestkostjateks, kaitsjateks ja nõustajateks kõigis asjus, millele vahetult järgnev sisuline umbusaldusavaldus haridustööd suunanud vaimulike vastu mõjub dissonantselt. See vasturääkivus iseloomustab varase ärkamisaja laiema aktiivi suhtumist luteriusu kirikusse, ilmselt aga sedagi, et viimast ei peetud enam ainsaks rahvalugustajaks.⁸

On raske öelda, kui võrd tundud oli suurmärgukirjas tõstatatud rahvakooli alluvuse, s. t. riigi ja rahvakooli vahekorra probleem ärksama talurahva hulgas. Koolide ülalpidamiseks valitsuselt toetuse saamise üle arutleti ka eestlaste seas.⁹ Võimalik, et päralt oli jõudnud lääneliku pedagoogilise ajavaimu kajastusi: asus ju 1850. aastatel Eestis tööle 12 Valga kihelkonnakooli õpetajate (Cimze) seminari kasvandikku ja 1862. aastal lõpetas veel kuus eestlast.¹⁰ Ent enamgi tuleb arvesse

⁶ Märgukirja on korduvalt avaldatud tõlgituna selle venekeelsest tekstist (Položenie èstov v 1860-x godax. Soobšč. S. Zykov. – Russkaja Starina. God XXX-j. Dekabr´ 1899 god, lk. 655–665). Siin on viidatud selle teksti eesti-keelset lõplikku redaktsiooni: H. Kruus. Eesti talupoegade palvekirjade-aktsioonid, lk. 85.

⁷ Nii on venekeelsest variandist tehtud tõlkes: Eesti NSV ajaloo lugemik. II köide. Valitud dokumente ja materjale Eesti ajaloost XIX sajandi keskpaigast kuni 1917. aasta märtsini. Toim. E. Laul ja A. Traat. Eesti Riiklik Kirjastus, Tallinn, 1964, lk. 46.

⁸ Vrd.: R. Saard. Eestlane ja luterlus. – Akadeemia 2007, nr. 6, lk. 1257.

⁹ F. Kreutzwaldi järgi ootasid „arukad eestlased 1860. aastate algul ses asjas abi nii „kõrgelt kroonult“ kui ka mõisnikelt“: F. Kreutzwald H. Wühnerile 16.10.1863. – Rmt.: Fr. R. Kreutzwaldi kirj vahetus VI. Kirjad J. Hurdale, J. Kölerile, C. R. Jakobsonile ja teistele 1862–1882. Koost. E. Aaver, H. Laanekask ja A. Nagelmaa. Eesti Raamat, Tallinn, 1979, lk. 320.

¹⁰ T. Karjahärm ja V. Sirk. Eesti haritlaskonna kujunemine ja ideed 1850–1917. Eesti Entsüklopeediakirjastus, Tallinn, 1997, lk. 70–71.

Adam Peterson (1838–1918) – luuletaja ja 1860. aastate palvekirjalikumise juhte.

talurahva meelelaad, kus elas psühholoogiline tarve võimsa toetaja järele.

H. Kruusi järgi olid „nõuded keele, kiriku ja rahvakooli alal 9. novembri suurmärgukirja ja kogu liikumisse toodud haritlaste poolt“.¹¹ Palvekirja ideestiku kujundamisel pidas Kruus keskseks tegelaseks Adam Petersoni, kes nagu ka tema üliõpilasest vend Peeter, esindas – ühena esimestest eesti maaharilaskonna hulgas – radikaalset, isegi mässu-meelset haritlase tüüpi. Adam Petersonil oli vähemalt 1862. aastast sidemeid läti rahvuslastega.¹² Viimastest oli Krišjānis Valdemārs saanud haridusministrilt ülesande koostada Läänemere provintside rahvakooli korralduse kirjeldus¹³ ja seega kaasatud siinsete talurahvakoolide valitsuse kontrolli alla võtmise eeltöösse. Nii oli probleem 1864. aastaks vendadele Petersonidele kindlasti varakult tuntud

ja nende meelestatusega sobiv. A. Petersoni koostatud märgukirja saksakeelses kavandis ei ole haridusministeeriumi nimetatud. Talupoeglikus vaimus kõneldakse koolide allutamistest kroonule (*resp.* tsaarile).¹⁴

Kultuuriliste taotluste küpsemisest maaharitlaste hulgas annab tunnistust J. Adamsoni käsikiri 22. aprillist 1864.¹⁵ Muu hulgas osutas autor selles eesti keele õpetamise vajalikkusele gümnaasiumis ja ülikoolis, mis edasiarendatuna kuulus hiljem J. Hurda haridusprogrammi. Talurahvakooli haridusministeeriumile allutamisest aga käsikirjas juttu ei olnud. 1864. aasta suurmärgukirjale Adamson alla ei kirjutanud, nagu ei teinud seda ka ükski teine koolmeister.

Arvestades tolleaegse infolevi võimalusi, ei jõudnud suurmärgukirjade haridusalane nõue väga kiiresti isegi kõigi juhtivate eesti tegelasteni. Näiteks detsembris 1864 ei teadnud F. Kreutzwald veel midagi Tsarskoje Selos üle antud märgukirja sisust ega selle aktsiooni tagajärgedest.¹⁶ Ent vastavalt sellekohase teabe levimisele süvenes eesti tippharitlaste erimeelsus. Dilemma: kohalik koolivalitsus või haridusministeerium ei saanud 1860. aastatel siiski veel ühiskonda lõhestavaks arutlusaineks. F. Kreutzwaldi järgi polnud 1867. aastal märke sellest, et eestlased ja lätlased ihaldaksid „parem täna kui homme saksa köidikuist vabaneda, et veneluses filantroopilise universaalhariduse osalisteks saada!“¹⁷.

Koolmeistrid jt. ärksamad taluinimesed ei pruukinud kooli alluvussuhte muutumise taga veel näha rahvuslikke ohte ega tsivilisatsioonilisi probleeme. Pealegi oli märgukirja eestikeelne sõnastus, milles paluti koolide „kosutamist“ ja „hoole alla“ võtmist teise tähendusvarjundiga kui venekeelne Peterburi võimudele esitatud variant, kus taotleti vallakoolide

¹¹ H. Kruus. Eesti talupoegade palvekirjade-aktsioonid, lk. 73.

¹² L. Kulbin. Adam Petersoni kui juhtiva rahvuslase kujunemine. – Eesti Kirjandus 1936, nr. 8, lk. 368–369.

¹³ K. Valdemārs Wilhelm von Lievenile 26.06.1864. – Rmt.: K. Valdemārs. Lietiškā un privātā sarakste. Primais sējums Krišjāņa Valdemāra vēstules. Latvijas Valsts Arhīvs. Rīga, 1997, lk. 108.

¹⁴ „...unter der Aufsicht der Krone“: H. Kruus. Eesti talupoegade saatkonna märgukirjast keisrile 1864. – Ajalooline Ajakiri 1933, nr. 3, lk. 159.

¹⁵ „Lissa-kirri. Eesti keel“. – Publitseeritud: H. Kruus. Eesti talupoegade palvekirjade-aktsioonid, lk. 73–75.

¹⁶ F. Kreutzwald A. Schiefnerile 11.12.1864. – Rmt.: Fr. R. Kreutzwaldi kirjavahetus VI, lk. 572.

¹⁷ F. Kreutzwald A. Schiefnerile 17.10.1867. – Rmt.: Fr. R. Kreutzwaldi kirjavahetus III. Fr. R. Kreutzwaldi ja F. A. Schiefneri kirjavahetus 1853–1879. Toim. M. Lepik. Eesti Riiklik Kirjastus, Tallinn, 1953, lk. 404.

haridusministeeriumi „otsese valitsemise alla“ võtmist (*pod neposredstvennoe vedenie ministerstva*).¹⁸ Eestikeelses tekstis on tajutav lootus riigi ainelisele abile (idee, mis oli juba rahva hulgas liikvel), venekeelses aga lisandus – tõenäoliselt aktsiooni juhtisikute mõjul või tõlkimisel – halduslik, valitsuslik aspekt. Keskuse – ääremaa skaalal olid siinsed saksakeelsed koolid rohkem haridusministeeriumi „hoole“ kui „otsese valitsemise“ all. Sellist seisundit soovisid eesti tegelased ka Aleksandrikoolile ning mitmed neist talurahvakoolilegi. Samas tuleb tähele panna, et haridusministeeriumi kõrgeim ametnik Baltikumis oli aastail 1862–1869 Balti aadlik krahv Alexander Keyserling ja ministeeriumi kohalik haldusaparaat koosnes sel ajal siin valdavalt sakslastest. Allumine viimastele ei oleks olnud ei eestlaste ega ka riiklikult seisukohalt ootuspärane lahendus. Valitsuse vaatevinklist oli keskvoimu laiendamist taotlev sooviavaldus põhimõtteliselt positiivne, kuid täitmiseks veel enneaegne.¹⁹

Talupoegade palvekirjade-aktsiooni kui massilise kollektiivvürutuse (H. Kruus) taustaks olid ühiskonna suured uuenemisprotsessid kodumaal (raharendi juurutamine ja talude müümine, kunagiste usuvahetajate püüe naasta taas luterliku kiriku rüppe) ja reformid Venemaal, eeskätt pärisorjuse kaotamine (1861), millest eesti taluraha hulgas levisid mütologiseeritud kuuldused.

Liivimaa kindralsuperintendendi Carl Ferdinand Maximilian Walteri poolt 9. märtsil 1864 Riias maapäeva avamisel peetud jutlusele, kus ta kõneles baltisakslaste ja põlisrahvaste integreerimisest ja keelelisest

ühtesulamisest, järgnes äge vastasseis baltisakslaste ja vene slavofiilide vahel, nn. Balti ajakirjandussõda. Vene perioodika süüdistas luteriusu vaimulikkonda riiki ohustavas tegevuses.²⁰ Peterburis aktiviseerusid läti ja eesti haritlasringid, kelle tegevust õhutas „kõrgeliseivate venelaste“ julgustav hoiaj.²¹

1860. aastaid hindas vene edumeelne intelligents kui suurte lootuste aega. Ka 1864. aasta tõi palju uut vene rahva elukorraldusse. 1. jaanuaril seadustati semstvo, s. o. sisekubermangude maaomavalitsus. Liberaalset bürokraatiat esindava haridusministri Aleksandr Golovnini (1861–1866) juhtimisel töötati välja ja 14. juulil kinnitati tsaari poolt „Rahvakoolide põhimäärus“,²² mis lõi esmakordselt eeldused koolihariduse andmiseks vene talurahvamassile. Algkoolid allutati maakondade ja kubermangude koolinõukogudele (*učiliššnyje sovety*), kus tooni andsid küll riigiametnikud ja vaimulikud, ent kuhu kuulusid ka semstvote ning linnade esindajad.²³ Põhimäärus avas tee semstvokoolide asutamiseks, mis tõi kaasa haridusalase ühiskondliku algatuse virgumise. Pjotr Kapterev pidas semstvokooli rahvalik-ühiskondliku loomingu tulemuseks.²⁴

Kindlasti olid mõnedki eesti tegelased, eeskätt Peterburi patriootide hulgast, rahvakoolide põhimääruse sisust teadlikud, kas või kaudselt, näiteks ajakirjanduse vahendusel.²⁵ Tõenäoliselt nad teadsid sedagi, et nõue allutada kõik üldhariduskoolid haridusministeeriumile – muidugi koos ühiskonna kaasaraäkimisõigusega – oli 1860. aastatel vene haritlaskonnas populaarne ja pedagoogilises liikumises olulisel kohal. Eestlastel

¹⁸ Положение 2-го, lk. 664.

¹⁹ Eeltööd Balti talurahvakooli valitsuse kontrolli alla võtmiseks muidugi jätkusid, mida Aleksander II veel tagant õhutas: Vt. lähemalt: K. Valdemārs Ivan Deljanovile. 2.6.1866. – Rmt.: Krišjānis Valdemārs lietišķā, lk. 124.

²⁰ A. v. Tobien. Die livländische Ritterschaft in ihrem Verhältnis zum Zarismus und russischen Nationalismus. Verlag der Buchhandlung G. Löffler, Riga, 1925, lk. 180.

²¹ Vt. lähemalt: J. Köler J. Hurdale 3.4.1864. – Eesti Kirjandus 1911, nr. 1, lk. 30.

²² Высочайше утверждённое Положение о началъ нын народных училищъ. 14. июля 1864. Nr. 41 068. – Polnoe Sobranie Zakonov Rossijskoj Imperii. Sobranie vtoroe. XXXIX. Otdelenie pervoe. 1864. Sanktpeterburg, 1867, lk. 613–618.

²³ Очерки истории школы и педагогической мысли народов СССР. Вторая половина XIX в. Отв. ред. А. И. Пискунов. Москва, 1976, lk. 23.

²⁴ P. Kapterev. Istorija russkoj pedagogiki. (Biblioteka Russkoj Pedagogiki.) Alteija, Sankt-Peterburg, 2004, lk. 333.

²⁵ Et J. Köler impeeriumi hariduspoliitikat jälgis, eriti seoses Poola jt. ääremaadega, selgub tema ja Kreutzwaldi kirjavahetusest: F. Kreutzwald J. Kölerile 18.9.1864. – Rmt.: Fr. R. Kreutzwaldi kirjavahetus VI, lk. 117.

aga pedagoogiline liikumine alles puudus ja rahvusühiskond oli tekkimas. Suurmärgukirja koostamise ajal oli valdki veel mõisa tugeva kontrolli all. Üsna raske oluks eestlastel oma napolisõnalisele avaldusele midagi lisada. Liberaalsed haridusuuendused, mis avasid vene rahva arengus uue etapi, sisendasid aga eesti tegelastele kindlasti lootust, et lähene-mine riigile töötab palju head. Vene riigis nähti eelkõige seda, mida taheti näha. Paljud arvasid, et tsaar ebaõiglust ei luba ja vene ametnik või aadlik on kindlasti parem kui vastav baltisakslane. Eestlased, kel ei olnud veel ühtki üldtunnustatud poliitilist juhti, ei võinudki mõista Vene sise poliitika üldsuunda, mille järgi ääremaade eliitide järelevalve alt vabastatud mittevene rahvad tuli „lähendada“ Venemaale ning allutada venestamisele.

Me ei tea, kas üldse pandi tähele, et 1864. aasta algkoolide põhimäärus andis õppetöö ja kõlbelse kasvatus korraldamisel olulise koha vaimulikule ametkonnale ning seadustas vene õppekeele õpilaste rahvuslikust koosseisust olenemata.²⁶ Kas mõeldi sellele, et põhimäärus võimaldas õppemaksu kehtestamist maa-koolides, samas eesti talurahvas ei olnud veel valmis vastutama oma kooli kestmise ja arengu eest?²⁷ Vene valitsus tavatses aga tollal taluraha-vakooli panustada vaid tema jaoks „kuumades kohtades“, näiteks Poolas. Läti rahvuslased rõhutasid mõtet, et valitsus peaks andma raha-list toetust hariduse edendamiseks provintside kõigile rahvastele. Peeti ebaõiglaseks, et riik kulutab 150 000 sakslase haridusele sadu tuhandeid rublasid, 800 000 lätlase haridus on aga toetusest ilma jäetud.²⁸ Eesti haritlasedki pidasid suurmärgukirja haridusalaseid nõud-misi formuleerides silmas poliitiliste eesmär-kide (vabanemine baltisakslastest mõisnike ja

pastorite sunni alt, vene keele õpetamine) kõr-val ka valitsuse ainelist abi („kosutamist“).²⁹

1864. aasta septembris informeeris Jann-seni Eesti Postimees oma lugejaid keiserlikust korraldusest Vene riigile alluva külakoolide võrgu väljakujundamiseks Poolas. Tegemist oli Poola oludes moderniseeriva meetmega, samas osaga venestamispoliitikast ning poola rahvuse nõrgestamise ja lõhestamise strateeg-ia. Ajaleht kutsus eestlasi üles kooli asjus keisri poole pöörduma: „Kule ka meie Eesti tallorahwas sedda omma armolisse K e i s r i healt ja rõmusta ennast, agga murretse selle eest, et T e m m a kõrw ka m e i t e s t wõiks kuulda, et meie isse jubba p a r r e m a t k o l i õ p p e t u s t t a g g a n õ u a m e.“³⁰ Jannseni üleskutse ilmus just selleks ajaks, mil suurmärgukiri Peterburis oma lõpliku kuju omandas.

Teine ärkamisaja eesti ideoloogia mitmeid olulisi põhisuundi kokku võttev suurmärgu-kiri esitati valitsusele 17 eesti seltsi nimel juunis 1881. Riigikorralduslikus mõttes oli selle juba ulatuslikule rahvuslikule liikumi-sele toetuva dokumendi mõtteline trajektoor hoopis kõrgelennulisem. Ehkki ettevaatlikus sõnastuses, tõstatati Eesti rahvuskuber-mangu küsimus ja taotleti maaomavalitsu-ses eestlastele ning baltisakslastele võrdseid õigusi. Nagu 1864. aastal, käsitleti nüüdki taluraha haridust vaid ühes punktis (nr. 5), võttes taas kõne alla vaid luteri usu, mitte aga õigeusu koolid. Sel korral rünnati aga otse ja julgelt kohalikku koolivalitsust: „Nii kaua, kui rahwakoolid Saksa mõisnikute ja kirikõpetajate ülewaatamise alla jäewad, ei ole iialgi loota, et seal kasuliku ilmliku tea-duste ja Wenekeele õppimise eest nii saaks hoolt kantud, nagu seda wäeteenistuseks ja

²⁶ V. Židkov, K. Sokolov. Kul´turnaja politika Rossii. Teorija i istorija. Akademičeskij Proekt. Moskva, 2001, lk. 400.

²⁷ Eestimaal oli 1868. aastal ainult valdade ülalpidamisel kõigest 12% talurahvakoolidest, mõisate ülalpidamisel aga 43% ja valdade-mõisate ühisel majandamisel 43%. – Rmt.: A. Elango, E. Laul, A. Liim, V. Sirk. Eesti kooli ajalugu. 2. köide. 1860. aastaist 1917. aastani. Koost. ja toim. E. Laul, toim. V. Varik. Teaduste Akadeemia Kirjastus. Tallinn, 2010, lk. 186.

²⁸ K. Valdemärs Ivan Deljanovile 2.6.1866. – Rmt.: Krišjānis Valdemārs lietišķā, lk. 124.

²⁹ Märgukirja preambulas väljendati kindlat lootust, et valitsus osutab tähelepanu eesti külakoolidele, ei keeldu rahalisest toetusest koolide asutamiseks ja õpetajate ülalpidamiseks, k u n i t a l u r a h v a o l u k o r d e i p a r a n e [Minu sõrendus – V. S.]: Položenie čestov, lk. 661.

³⁰ Polamaalt. Pola kolidest. – Eesti Postimees, 16.09.1864.

täielikumaks harimiseks tarvis lähäb, et inime ne igal pool oma leiba wõib teenida. – Ega mõisnikud ega kiriku õpetajad ei ole sunnitud rahwast toitma, kes ei oska leiba teenida.³¹

Silmapaistev erinevus on, et teises suur-märgukirjas puudus vähimgi vihje kooli uuele alluvusele või juhtorganile, puudus valitsusele selgelt esitatud soov. Selline ebamäärasus või oma mõtete mitte lõpuni väljaütlemine iseloomustas teisi poliitiliselt tundlikke teemasid (Baltikumi administratiivne ümberkorraldamine, maaomavalitsus) käsitlevaid punkte.³² H. Kruusi arvamus, et rahvakooli kohta käivad nõuded olid mõlemas märgukirjas ühesugused,³³ on formaalsest aspektist küsitav, sisuliselt aga nõuab selgitust.

On ilmne, et eestlased taotlesid ka 1881. aastal riigi sekkumist. Olukord oli aga 17 aastaga muutunud. Valdade suurmärgukirja päevil ei olnud veel olemas eesti pedagoogilist avalikkust. Viimase tekkimist näitas 1870. aastal Eesti Postimehe veergudel puhkenud nn. suur sulesõda³⁴ ja 1881. aastal tunnetasid suurmärgukirja koostajad juba kindlasti laiemat ühiskondlikku huvi enese selja taga. Talurahvakool oli nüüd hoopis rohkem kui 1864. aastal eesti rahva üritus ja identiteedi osa.³⁵ See tähendas nii tähtsa otsuse langetamisel hoopis suuremat vastutust. 1870. aastate teisel poolel lisandus eesti lehelugejate maailmapilti teateid Lääne-Euroopa koolielus toimuvast, nagu rahvakooli lahutamisest kirikust, usuõpetuse teisejärgulisusest või koguni kaotamisest jne.³⁶ Ka impeeriumi ulatuses oli olukord

muutunud. Haridusministeeriumi prestiiž oli vene avalikkuse silmis langenud. Üldsuse ja semstvotote taotlused hirmutasid valitsust ning neile vastati 1860. aastate liberaalsete järeleandmistepiiramisega. 1869. aastal loodi rahvakoolide inspektor. Inspektoreile anti laialdased õigused, sh. voli vallandada õpetajaid. Vastukaaluks semstvokoolidele hakati samast aastast asutama kindlamalt valitsuse kontrolli all olevaid ja riiklikku abi saavaid ministeeriumikoole.³⁷ 1874. aastast avati neid ka semstvotote mitte omavates kubermangudes. Valitsusringkondade hoiak jäi vanamoeliseks ja konservatiivseks. Aleksander II kutsus 1873. aasta detsembris aadlit üles asuma rahvakooli kaitsele („stat´na strazhe narodnoj školy“).³⁸ 1880. aastate algusest toetus valitsus ühiskondliku haridusliikumise summutamisel üha enam õigeusu kirikule, asudes nii ise õõnestama haridusministeeriumi autoriteeti. Samas oli nüüd juba rohkem alust loota riigi ainelisele abile, sest 1870. aastatel oli valitsus hakanud mõnevõrra heldemalt rahvakooli finantseerima.

Eesti laiem rahvuslik aktiiv ja lehelugejad ei olnud kõigest sellest 1881. aastaks veel kuigi palju kuulnud. Talurahvakooli haridusministeeriumile allutamise küsimus oli üldiselt latentse olekus kuni selle aktualiseerimiseni esimestes radikaalsetes eesti ajalehtedes Sakalas ja Tartu Eesti Seitungis (asutatud vastavalt 1878 ja 1879). Puhkenud poleemikas ületati mõlemalt poolt asjalikkuse ja objektiivsuse piire, avaldati soovmõtteid ja kinnisideid. Haridusministeeriumi mütologiseeriti: vaid selle

³¹ Eestirahwa saadikute märgukiri. – Sakala, 15.08.1881. Järeilmärkuses Sakala toimetuse kinnitab lehes avaldatud ja valitsusele esitatud venekeelse teksti autentsust. Viimast ei ole seni arhiividest leitud.

³² Vt. lähemalt: V. Sirk. Rahvakoolisüsteemi institutsionaalsed probleemid ärkamisaja eesti mõtteleos (1860.–1880. aastad). – Acta Historica Tallinnensia 2011, 16, lk. 94–97.

³³ H. Kruus. Eesti talupoegade palvekirjade-aktsioonid, lk. 87. Sama on väitnud ka mõned hilisemad autorid. Vt. näiteks: E. Jansen. Eestlane muutuv asjas. Seisusühikonnast kodanikuühikonda. Kirjastus Eesti Ajalooarhiiv, Tartu, 2007, lk. 417.

³⁴ R. Põldmäe. C. R. Jakobsoni „suur sulesõda“. – Rmt.: C. R. Jakobsoni „Sakala“ ja eesti ajakirjanduse teed. Artiklite kogumik. Koost. E. Jansen ja J. Peegel. Eesti Raamat, Tallinn, 1979, lk. 11–32.

³⁵ Vt. lähemalt: V. Sirk. Balti talurahvakoolist rahvakooli lävele. Terminoloogilisi ja tüpoloogilisi vaatlusi. – Acta Historica Tallinnensia, 2010, 15, lk. 51–72.

³⁶ V. Paatsi. Tundmatu Carl Robert Jakobson. Eesti Kirjandusmuuseum, Tartu, 2006, lk. 172. Vt. ka N. N. [Soo, J?]; Kooliharidus ehk meelearidus? – Eesti Postimees, 22.01.1876.

³⁷ Haridusinstituutsioonid Eestis keskajast kuni 1917. aastani. Koost. A. Liim. Rahvusarhiiv, Tartu, 1999, lk. 119–120.

³⁸ Očerki istorii školy i pedagogičeskoj mysli narodov SSSR. Vtoraja polovina XIX v. Otv. red. A. Piskonov. Moskva, 1976, lk. 64.

all võisid „meie kooliasjad õitsema“ hakata.³⁹ Aastakümneid oli ühes riigiinstitutsioonis või võimukandjas pettunud rahvas ikka sidunud oma lootused mõne teise kroonusatusega, millega negatiivne kogemus veel puudus. Ning nüüd sobis selleks ka haridusministeerium, millest loomulikult palju ei teatud. Kuid kahtlemist peeti valitsusevastaseks kuriteoks ja „ministeeriumi usu riisujaid“ ähvardati kohutuga.⁴⁰ Teiselt poolt hoiatati, et just haridusministeerium võtab eestlastelt religiooni ja emakeele.⁴¹ Fanaatilises kirglikkuses väljendatud usk riigile lähenemisega kaasnevasse progressi tugevdas teisitimõtlete hirmu ja rahvakooli alluvuse küsimus hakkas 1870. aastate lõpul lõhestama rahvuslikku liikumist.⁴²

Eesti juhtivate harilaste hulgas leidis inimesi, kel oli rohkem informatsiooni nn. kontrreformide aegse hariduspoliitika kohta. Eelkõige neil, kes töötasid Venemaa haridusministeeriumi võimkonna õppeasutustes. Üks neist oli Tartu ülikooli eesti keele lektor Mihkel Veske, keda on peetud 1881. aasta suurmärgukirja tõenäoliseks „füüsiliseks peautoriks“.⁴³ Seetõttu võib üsna kindlalt öelda, et suurmärgukirja sõnastajad tundsid eesti ühiskonnas toimuvat ja jälgisid üldriiklikku hariduspoliitilist situatsiooni. Viimane oli aga ebaselge. Aprillis 1880 edutati Tartu õpperingkonna suhteliselt paindlik, A. v. Tobieni arvates koole heaga venestada püüdnud kuraator Andrei Saburov, kes M. Veskesse hästi suhtus, haridusministriks.⁴⁴ Ta asendati baltisakslase parun Alexander von Stackelbergiga (1880–1883), kes nõudis kevadel 1881, et M. Veske kõigest eesti seltsidest loobuks (hiljem lubati tal siiski Eesti Kirjameeste Seltsi jääda). Aleksander II mõrvamine ja Aleksander III troo-

niletõusmine ennustas valitsuse poliitika jäigastumist, milles küll paljud eesti tegelased sel ajal veel oma rahvale ohtu ei näinud.⁴⁵ Haridusministeeriumis aga toimus ministrite vahetus: alles eelmisel aastal ametisse asunud A. Saburov asendati märtsis Aleksandr Nikolaiga, kes samuti õige pea pidi oma koha loovutama Ivan Deljanovile (1882–1897). Peterburis toimuva kõrval oli aga teisi tegureid, mis võisid mõjutada ajaloolasi jõudma siiani kummastava formuleeringuni.

Märgukirja koostajad eirasid nende eesti haritlaste ja rahvuslike aktivistide arvamust, kes lootsid Balti luterliku kiriku elu ja sellega seotud talurahvahariduse soodsale evolutsioneerumisele. Hüpoteesina on mõeldav, et vastaspoolega siiski püüti arvestada – otsisid ju rahvusliku liikumise eri suundade esindajad 1881. aasta algul kompromissivõimalusi – mistõttu eelistati haridusministeeriumi mitte mainida. Samas on kindel, et lepitamatus opositsioonis mõisnike ja pastorite domineerimise vastu tegelikult ikkagi taotlesid koostajad oma kooli ning riigi uut suhet. Seejuures haridusministeeriumile alternatiivi ei olnud. Õigesti märgib Ea Jansen, et „uue korraga loodeti saavutada eestlastele suurem õigus kooliasjades kaasa rääkida“.⁴⁶ Millisel kujul aga võis eestlaste kaasaraäkimisõigus teostuda?

Ärkamisaja mõtteleo uurimisel vajavad jätkuvalt tähelepanu eesti tegelaste püüded moodustada oma kultuurielu ja poliitilise tegevuse juhtimiseks keskorganeid. Selgelt nähti vajadust laiendada olemasolevat eesti ühiskonna organisatsioonilist struktuuri (Aleksandrikooli komiteed, Kirjameeste Selts, laulu- ja põllumeeste seltsid) uute asutustega. On teada, et M. Veske, kes lävis

³⁹ Omalt maalt. Tartus. – Sakala, 09.02.1880.

⁴⁰ M. Laar. Raamat Jakob Hurdast. Ilmamaa, Tartu, 1995, lk. 118.

⁴¹ E. Jansen. C. R. Jakobsoni „Sakala“. Eesti Raamat, Tallinn, 1971, lk. 188.

⁴² Ado Reinvaldi järgi (1880) oli rahva ammune soov, et küla- ja kihelkonnakoolid „Luteri kiriku walitsuse alt ära, kroonu ehk ministeeriumi walitsuse alla saaksivad“, just viimasel ajal järjest elavnenud ja seda eriti „siin Sakala maal“: R. [Ado Reinvald]. Sakala maalt. Rahwa koolid kroonu alla. – Tartu Eesti Seitung, 19.01.1880.

⁴³ E. Jansen. Eesti seltside saadikute audients Vene keisri juures, lk. 112.

⁴⁴ A. v. Tobien. Die livländische Ritterschaft, lk. 328–329.

⁴⁵ Ajajärgu eneseusku ja naivismi iseloomustavad Ado Grenzsteini 1882. aastal kirjutatud sõnad: „Saksastada meie endid ei lase, venestada meid ei taheta ...“: A. Grenzstein. Isamaalised mõtted. – Rmt.: A. Grenzstein. Eesti haridus. Koost. S. Runnel. Ilmamaa, Tartu, 2012, lk. 63.

⁴⁶ E. Jansen. Eesti seltside saadikute audients Vene keisri juures, lk. 98.

mitme radikaalse mõtteviisiga noore patrioodiga (Andres Dido jt.), ilmselt püüdis 1880. aastal moodustada ülemaalist seaduslikult kinnitatud laulukomiteed ja oli seotud katsega luua vallavanemate alalist esindust.⁴⁷

Siinkohal on veelgi olulisem peatuda eesti talurahvakooli rahvusliku juhtimisasutuse ideel. Esimese suurmärgukirja ajal (1864) ei olnud sellist mõtet veel avalikus sõnas esitatud. Kuid 1870. aastal kirjutas C. R. Jakobson Eesti Postimehes valdade ja koolmeistrite õigusi laiendavast, Vene riigile alluvast eesti kooli juhtasutusest.⁴⁸ Oma koolivalitsuse mõtte vastu oli 1870. aastate õhustikus huvi palju suurem kui võimalused selle avalikuks käsitlemiseks, eraviisilises suhtlemises võis see aga väljenduda väga resoluutselt.

Varasügisel 1872 kirjutas Jaan Adamson Holstre Pulleritsult F. Kreutzwaldile: „Kui Aleksandrikool ülem eesti rahva kool on ja oma õpetamist sealt hakkab, kus muud eesti koolid lõpetavad, siis on ju loomulik, et Aleksandrikooli kuratoorium ka kõigi Eesti koolide ülemvalitsus saab olema, niihästi Liivi- kui ka Eestimaa ja siis oleks kõik käes, mis meie soovime? [– – –] Niikaua kui meie koolid rüütlistelt ja kirikuhärrade valitsuse all seisavad, on nemad väga ühepoolsed ja ei või neist enne täielikku edasisaamist loota, kuni nad nende alt lahti ja meie oma sugu õpetatud meeste hoolekandmise alla saavad. [– – –] Nagu iga vana ja ära kulunud asi omal ajal hauda läheb, nõnda ei või meie nüüdne koolivalitsus ka enam kaua kesta ja peab, olgu hiljem ehk varem, oma hauda minema.“⁴⁹

J. Adamson ühendas julgelt niisugused poliitiliselt ohtlikud teemad nagu Eesti ala administratiivne ühendamine ja eesti koolide juhtimine eestlaste endi poolt. Et J. Adamson, nagu mitmed teisedki juhtivad eesti haritlased,

toetas Aleksandrikooli allutamist haridusministeeriumile, pidanuks ka selle kooli kuratoorium rahvusliku koolivalitsusena kuuluma nimetatud ministeeriumi süsteemi. Tähelepanu väärib sõnastuse sarnasus Adamsoni kirjas ja suurmärgukirja 5. punktis. Ehk aitab seda seletada Adamsoni ja tema kunagise õpilase Veske sõprus ning tihe suhtlemine?

1870. aastate algul arendas C. R. Jakobson oma kõnedes ja erakirjades järjekindlalt eestlaste ja baltisakslaste võrdsuse saavutamise ideed. Soome eeskujul paelus teda mõte Läänemere provintside maapäevade ümberkujundamisest kõikseisuslikeks organiteks. Ei ole andmeid, et Jakobson, mõeldes õiglaselt reformitud omavalitsusele, pidas silmas ka viimase koolivalitsust. See ei ole aga välisatatud, sest niisugune asutus kuulub iseenesest mõistetavalt igasuguse maaomavalitsuse juurde ja üsna laia kompetentsiga „koolmeistrite komiteest“ oli Jakobson kirjutanud juba mitu aastat varem.

Sõnaõigus oma rahvakooli juhtimisel oli rahvuslike aktivistide konsensuslik eesmärk, kõige kaugemale minev siht rahvuslik koolivalitsus. Kuid rahva püüe osasaamisele avalike asjade korraldamisest avaldus 1880. aastate algul, venestamisreformide eelsetel aastatel, ka vähem pretensioonikates nõudmistes. Võimudele esitati märgukirju, kus rahvakooli tulevikku nähti haridusministeeriumi süsteemis, taotledes ühtlasi omavalitsustele suuremaid õigusi kooli juhtimisel.⁵⁰ Kõike seda arvestades ei saanud vastutustundlik eesti rahvamees enam esineda lihtsalt palujana, vaid pidi püüdma etendada poliitiku või diplomaadi rolli.

Eesti talurahvakooli ja riigi vahelise, otseal lumist pehmenitava vahelüli mainimine märgukirjas ei tulnud kõne allagi. Seda oli raske esitada „ülevalvava truualamlusena“ (F. Tuglas),

⁴⁷ E. Jansen. Mihkel Veske ühiskondlik-poliitilises tegevusest. – Rmt.: *Studia historica in honorem Hans Kruus*. Toim. J. Kahk ja A. Vassar. Eesti NSV TA Ajaloo Instituut. Tallinn, 1971, lk. 392–393. A. Dido jaoks ei pruukinud Vene riik enam olla eesti rahva igaveseks poliitiliseks asupaigaks, kaitsjaks ja õigluse garantiks. Ta luulekujutelmades sai Eestist vabadusvõitluse tallermaa („Sõjalaul“). Võitlusmotive esineb ka Veske värssides.

⁴⁸ Vt. lähemalt: V. Sirk. Rahvakoolisüsteemi institutsionaalsed probleemid ärkamisaja eesti mõteloos (1860.–1880. aastad). – *Acta Historica Tallinnensia* 2011, 16., lk. 92–93; V. Sirk. Rahvakooli juhtimise ja järelevalve probleem eesti ühiskondliku liikumise põhidokumentides ning pedagoogilises kirjasõnas (ärkamisajast Esimese maailmasõjani). – *Acta Historica Tallinnensia* 2013, 19., lk. 7–8, 12, 23.

⁴⁹ J. Adamson F. Kreutzwaldile 14.9.1872. – Rmt.: Fr. R. Kreutzwaldi kirjjavahetus VI, lk. 235.

⁵⁰ W. Reiman. Kolm ajaloohallikat venestamise päivilt. – *Eesti Kirjandus* 1910, nr. 1, lk. 3.

millesse kogu aktsioon ja eriti audients keisri juures looritati ja tähendanuks kahtlemist valitsuse üliluslikkuses. Eestlaste koolijuhitumisse kaasamise ettepanek oleks ärritanud slavofiile-panslaviste ning saanud selge talupoegliku ja etnilise varjundi tõttu – mis semstvo kooliasutusel puudus – võimudelt kohese vastulöögi. Paluda aga lihtsalt koolide viimist haridusministeeriumi võimkonda – nagu seda tehti 1864. aastal – võrdus tegelikult inspektorite ülemvõimu ja omavoliga, mis oli vene üldsust häiriv probleem ja eestlastelegi juba mõneti tuttav. Nimelt tegutsesid õigeusu talurahvakoolide inspektorid 1873. aastast ka Läänemere provintsid. ⁵¹ Siis määrati eestlaste aladele inspektoriks Ivan Fufajev ja läti piirkondadele Aleksei Orlov – kohalike olude tundjad, kuid mitte ärkavate põlisrahvaste esindajad. ⁵²

Eestlaste mõtetes neile sobivast koolivalitsusest oli aga oma rahvusest haritlaste osalemine kesksel kohal. See ilmnes J. Adamsoni kujutelmades („Oma ema vits on parem kui võõraema võidleib“) ⁵³, rahva hulgast N. Manasseinile saadetud palvekirjades ning Oleviku spekulatsioonides venestusreformide käigus loodavate uute institutsioonide suhtes. ⁵⁴ Keelebarjääri rahva ja seniste, valdavalt baltisakslastest kooliametnike vahel ei olnud: kummaski suurmärgukirjas vastavat kaebust – erinevalt kohtusüsteemist – ei leidu. Koolivalitsuse alastes nõudmistes oli väga tähtsal kohal etniline moment, mis paljude jaoks ilmselt jättis ametkondliku või riigikorraldusliku aspekti teisele kohale. Igatahes oli kooliametnike eestlaseks olemise tähtsustamine 1870.–1880. aastate esimese poole mitmetes mõtteavaldustes otsekui ühine nimetaja. See oli idee, millel oli kindlasti valdav toetus intelligentsi ja kogu rahva hulgas, ent millest märgukirja koostajad eelistasid vaikida. Oma pretensioonid pastorite ja kohtuametnike suhtes esitati rahvusküsimust tõstatamata.

Võrreldes 1864. aastaga oli paljude rahvuslike eestvedajate riigikäsitus edasi are-

nenud. Kultusliku idealismi nõrgenemisele osutab see, et 1881. aastal enam ei palutud keisrilt venelastest koosnevat komisjoni ja kohtumõistjaina peeti vastuvõetavateks eesti keelt valdavaid Tartu ülikooli lõpetanuid. Ärkava eesti üldsuse meelestatust ja aktivistide kasvanud teadlikkust arvesse võttes ei oleks koolide haridusministeeriumile allutamist ilma omapoolsete tingimusteta saanud enam kuidagi pidada eesti rahva tahteavalduseks. Soov vabaneda mõisnike ja pastorite „ülevaatamise“ alt oli aga kindlasti selline. Ning lõpuks oli punkti 5 võimalik interpreteerida ka nii, et see ei olnud üldse sihitud kooli kohalikult tasandilt juhtimise põhimõtte vastu ega välistanud eestlaste kaasamist.

Tegelikult oli haridusministeeriumi kui müütilise hüve kujutelm märgukirja koostajail asendumas selle võimkonda mineku möödapääsmatuse tajumisega. Viimast põhjustas ühest küljest rahva eneseteadvuse ja kohaliku maakoolivalitsuse süvenev vastuolu, teisest küljest riigipoliitika ilmne arengusuund, mis väljendus vene koolide asutamises linnades, õigeusu talurahvakoolide allutamises õpetöö osas haridusministeeriumile (1873), info kogumises eesti ja läti maakoolide kohta nimetatud ministeeriumi poolt (1880. aasta ankeet) ja venekeelse õpetajate seminari asutamises Tartus (1878). Kõige selle tunnetamine võis ehk mõnegi aktsiooni kaasatud tegelase jaoks muuta haridusministeeriumi mainimise märgukirjas isegi ebaoluliseks. Igatahes oli mõlema suurmärgukirja autoritel see ministeerium ikkagi mõtteliseks objektiks, 1864. aastal ideaalina, 1881. aastal aga pigem paratamatusena. Ses mõttes tuleb tunnistada mõlema suurmärgukirja teatavat sisulist sarnasust, millest omal ajal kõneles H. Kruus.

Juri Lotmani järgi ideed realiseeruvad ja omandavad konkreetse mõtte vaid ajastu psüühilise atmosfääri kontekstis. ⁵⁵ 1881. aasta suurmärgukirja koostajaid saame ehk paremini mõista, kui vaatleme eestlaste reaktsiooni neli

⁵¹ Haridusinstituutsioonid Eestis keskajast kuni 1917. aastani. Koost A. Liim. Rahvusarhiiv, Tartu, 1999, lk. 45–46.

⁵² Irina Paertilt saadud andmed.

⁵³ J. Adamson F. Kreutzwaldile 14.09.1872. – Rmt.: Fr. R. Kreutzwaldi kirjavahetus VI, lk. 235.

⁵⁴ Eestimaalt. Koolivalitsuse muutmine. – Olevik, 23.12.1885.

⁵⁵ J. Lotman. Hirm ja segadus. Esseid kultuurisemiootikast. Koost. M. Lotman. Varrak, Tallinn, 2007, lk. 78.

aastat hiljem (1885) aset leidnud talurahva-kooli Venemaa haridusministeeriumile allutamisele. Siis oleks avalikkust haaranud nagu mingi ebalus, põimusid hirm ja uue ootus. Eesti ajalehed suhtusid pikalt päevakorras olnud valitsuse sammu reserveeritult, rõõmutult. Samas polnud kadunud ka lootus saavutada kooliasjades suuremat kaasaraäkimisõigust.⁵⁶

Kokkuvõtteks. Vastavalt oma nõrgale positsioonile „suures poliitikas“ (E. Jansen) pidid eestlased oma eesmärged valitsuse ees sõnastama ettevaatlikult ja lünklikult, mistõttu märgukirjade tekste tuleb uurida võimalikult laialdases kontekstis ning kõnekad on nii selgelt väljendatud soovid kui ka ütlematajätmised. Kummaski suurmärgukirjas ei ole kooliküsimuses eestlaste enesevõimendamispüüdlusi sõnastatud, samas kui näiteks kiriku patronaadiõiguse puhul on need selgelt väljendatud. Ehkki praegu peame piirduma paljuski vaid oletustega, võib öelda, et vaikimise põhjused ei olnud identsed. 1864. aastal avaldasid eestlased ühemõtteliselt haridusministeeriumile allumise soovi. Püüti pääseda mõisnike ja pastorite järelevalve alt ning saada abi oma kooli arendamiseks. Küsitav on, kas ainelist toetust võis loota talurahva-haridust tollal ülinapilt finantseerivalt riigilt. Impeeriumi rahvakoolipoliitika oli 1860. aastate keskel eestlastele muljetavaldavalt uuenduslik, samas aga regiooniti valiv ja keeleliselt unifikatsioon ning luterlikku talurahva-kooli võinuks oodata nii majanduslik kui ka kultuuriline stagnatsioon. Pedagoogiliselt ja rahvuspoliitiliselt oli tollal oluline kasvatada rahva hariduslembust (nagu seda tegid J. V. Jannsen jt.) ning arendada eestikeelset õppekirjandust. Ent ka käre aktiivsus valitsuse ees, püüd saada riigi poolt baltisakslastega „võrdse kohtlemise“ osaliseks oli rahvuse arenguks vajalik. Pealegi omandab palvekirja eestlaste õiguste suhtes pretensioonitu, hilisemast vaatepunktist ehk lühinägelik ja naiivse võitu haridust käsitlev punkt (III-12) veidi teise tähenduse, kui teadvustame, et eestlased palusid riigilt vaid ajutist abi – kuni talurahvas

suudab ise oma kooli eest hoolt kanda.

Teine suurmärgukiri esitati venestamise eelõhtul, poliitiliselt äreval ajal, mil Venemaa rahvahariduse lühike optimistlik ajajärk oli asendumas sügava reaktsiooniga. Eestis olid ärkamisaja kaks aastakümnet arendanud kirjasõna ja tugevdanud nii rahvast kui ka kooli kohandamiseks ning vastupanuks. Ühiskonnas ilmnes aga ajuti õige äge debatt nende vahel, kes nägid haridusministeeriumis „emakeele riisujat“, ja nende vahel, kes seda töönaoliseks ei pidanud. Poleemikas asetus küsimus selgelt: kas ministeeriumi poolt või vastu. Märgukirja haridust käsitleva punkti tähendus oli komplekseeritum. Selles ignoreeriti nende arvamust, kes pooldasid aastakümnete eest kujundatud kohaliku koolivalitsuse edasikestmist, ja ei tulnud vastu ka nendele, kes nägid eesti maa-kooli haridusministeeriumi alla viimises kiiret ja piisavat lahendust. Haritlaskonnas levisid kodanikuühiskonna printsiipidele lähenevad ideed rahva õigustest oma kooli juhtimise ja hariduse sisu osas kaasa rääkida. Märgukirjas taotleti riigilt (seda küll sõnaselgelt väljendama) kehtiva süsteemi likvideerimist, oma eesmärged avaldamata. Olemasolev andmestik lubab väita, et 5. punkt kajastas eriarvamusi eestlaste eneste keskel, veelgi enam aga eesti ühiskonna ootuste ja Vene poliitika vahelist veel varjatud pinget. Sakala vahendusel jõudis rahvani sõnastus, mis vastas 19. sajandi lõpu eestlaste „riigikodanikuks saamise“ ideoloogiale, olles samaaegselt diplomaatiliselt mittesiduv. Vabanemissoov kohalikust võimust väljendus seal ilma allumissoovita ja vähimagi vihjeta riigivõimule. Tegemist oli uue nüansiga eestlaste suhtlemises Vene valitsusega ja eelseisva venestamisperioodi seaduskuuleka, ent illusioonideta, visa ning enesekaitselise haridusstrateegia ettekuulutusega.

Väino Sirk

(1942), PhD, haridusloolane,
vsirk@hotmail.ee

⁵⁶ E. Jansen. Eesti ajakirjanduse rahvuslikkusest venestamisajal. – Rmt.: E. Jansen. Vaateid eesti rahvusluse sünniaegadesse. Toim. S. Ombler. Ilmamaa, Tartu, 2004, lk. 191–192.